

Als April sterft, wordt Mei geboren; de maan is haar moeder, de zon haar vader. In het gedicht *Mei* (1889) van Herman Gorter is de blinde god Balder de incarnatie van de onstoffelijke, eeuwige ziel. Die ziel kan niet zien en niet genieten van aardse schoonheid, zoals Mei (het zintuiglijke). Een uitzondering is echter de muziek, die vorm noch kleur heeft:

“geen vormen en geen kleur

Heeft zij, zij is de lucht gelijk in heur

Afwezigheid voor 't oog en schijnarmoede.”

Dit gedicht heeft geen relatie met het orgel, maar juist die ‘lucht’ speelt een rol bij de totstandkoming van geluid uit een orgel. Gaat orgelmuziek de aardse schoonheid te boven?¹

* Rond het jaar 1600 verscheen de uitgave *Veelderhande geneughlijcke dichten, tafelspelen ende refereynen*.² In het verhaal *Moorkens-Vel vande quade wijuen* is een meisje Geesken wat losbandig en raakt hierover in gesprek met ‘De Moeder’ en zegt:

Geesken:

Jae ic ben daer uyt, ic en wil niet meer daer in.

Al cond ghy pijpen als een Orgel.

De Moeder:

Soo zie ick en hoor oock wel,

Wat ick v segge, dat is om niet.

* In 1608 schreef P.C. Hooft zijn ‘Tafelspelen’, waarin het geweten een rol speelt (r.127-136):³

Maer, als de waere deughd stijght nae der eeren top,
't Geweeten, dichter, zingt dan andre stukken op:
Die 't uysterlijk gekrijsch van lof, trompetten, trommen,
En aller snaeren klank verdooven met hun brommen;
Gelijk het kindsch geluydt van Cythar, door 't geweldt
Van 't mondigh orgel met zijn' honderdt keelen, smelt,
En laet zijn' klaerheidt, door een' stijver stem verduystren
't Geweeten heeft zoo veel naer eyghe Luyt te luystren,
Als 't van gewrochte deughd, en waeren lof ghewaeght,
Dat het, te vreê, nae geen' uytheemschen roem en vraeght.

Opgemerkt kan hierbij worden, dat orgelpijpen (r.132) ook een mond hebben en ‘keelen’ hier dus metaforisch gebruikt wordt.

* P.C. Hooft – Sonnetten. Reden vande waerdicheit der poesie is dit gedicht:

[Beroemde Vischerin, die de verborgen hockels]

Beroemde Vischerin, die de verborgen hockels

Van v beschaduw't hol dat tegens 't Oosten gaep't,

Schackeert met schulpen weerschijn-verwe, die ghij raep't,

Lanx vwe stranden met veel sindelijck gesockels;

Hoe speelt v orgel-keel, dat sij soo veel getockels

Van Minnaers lockt aen d' hoeck vws hangels die se draep't?

Of sijnder in v hart clawieren naege-aept,
Die 't edel oordel roert met radgewende knockels?
Bij soo veel harten die de sang v hangel vangt,
En buit van Minnaers, die ghij om v woonplaets hangt,
Hang Jck dees dichten aen de want van v speloncke.

Op dat geholpen, door de soetheit des gequeels,
Haer groot gebreck van val met cleine moeit vws keels
Haer aenschijn niet beschaem wanneer het staet te proncke.

* Aen Anne Roemer Visschers.⁴

Sonnet (Beroemde Vischerin)

Beroemde Vischerin, die de verborgen hockels
Van u beschaduwte hol dat tegens 't Oosten gaept,
Schackeert met schulpen weerschijn-verwe, die ghij raept,
Lanx uwe Stranden met veel sindelijck gesockels;
Hoe speelt u orgel-keel, dat sij soo veel getockels
Van Minnaers lockt aen d' hoeck uws hangels die se draept?

Of sijnder in u hart clawieren naege-aept,
Die 't edel oordel roert met radgewende knockels?
Bij soo veel harten die de sang u hangel vangt,
En buit van Minnaers, die ghij om u woonplaets hangt,
Hang jck dees dichten aen de want van u speloncke.

Opdat geholpen, door de soetheit des gequeels,
Haer groot gebreck van val met cleine moeit uws keels
Haer aenschijn niet beschaem wanneer het staet te proncke.

*Rond 1625 verscheen 'Dit is een schoon suverlijck boeckxken, in denwelcken ghy vinden sult veel
schoone leysenen, ende gheestelyckijcke liedekens'.⁵

Het kerstgedicht hieruit, *Puer nobis nascitur*, in 'tduytsch, eindigt aldus:

laet ons van sulcken blijchap
Te samen gaen verblijden (snel
Met sanghen en orgel-spel)
Den Heere ghebenedijen.

* In het *Bryvloftbed*, geschreven door P.C. Hooft in 1627 meldt Venus dat in de kerken van zijn rijk de
bezielde orgelklank van verre te horen is (r.157-158):⁶

Geen' maeghdekeel, die, wen sy mijnen lofsang singt,
Den geest al wyd beschaemt, die door het orgel dringt

* D.V. Coornhert – *Hymnus oft Lof-zang van 'tGoudt in: 't Bedrogh des werelts* (1630)

In een gedicht over de zintuigen, komt ook het gehoor langs:⁷

Maer wat moeyten maken die leckere ooren
Voor Luyte, Fluyte, Harpe, Orgel, Cromhooren
Vyoel ende alle Instrument Musicael:
Oock voor die stemme, soeter dan die Nachtegael?
Voor by gaende die teder ooren cramosinich
Die dyer copen honichwoordekens fenijnigh.
Om te schijnen 'tgunt sy niet en willen wesen,
Als sy vanden quaden goedt werden ghepresen.

* Jacob Revius schreef in 1630 'Over-Ysselsche sangen en dichten'.⁸

Op het overlijden van Claude Bernart, organist, tot Deventer.*

Het orgel is een beelt vant leven hier beneden.
Veel pijpen staender in verdeylt in haer geleden,
Een yeder heeft sijn plaets, een yder sijn geschrey:
Soo is den staet, en praet der menschen velerley.
Ghy hoort de lichtste pijp het alderhoochste blasen,
Oock die het minste weet wil 't aldermeeste rasen.
Nu siet eens het pedael, men tretet metten voet,
En geeft nochtans den dreun daert al op steunen moet:
Wat wort er menich hier met voeten oock getreden
Die deftich is in const en loffelijck van seden!
Het orgel hout hem stil, alst niet wort opgeweckt
Van die de pijpen stelt en de registers treckt:
Oock sou hem het gemeen voorseker wel bedaren
Wanneerder hier en daer geen pijpen-stellers waren.
Als 'torgel accordeert dan ist een suyver werck,
Noch beter is de vree int lant en in de kerck.
Tot psalmen en gebee'n wort 'torgel recht gebruycket:
O salich welcker keel des Heeren roem ontluycet!
Maer ah! Het orgel speelt onwetende sijn liet,
En menich singt en danckt, en 'thert en voeltet niet
Hoort vrienden, 'tis maer wint, een wint die weynich blijvet
Die ons by t'leven hout, en die het orgel drijvet:
Dout eens een pijpken toe, ten slaet niet meer geluyt:
Stopt ons de adem-pijp, het leven isser uyt.
Dit dachty (mogelijck) ô Claudi, als de peste
Met een venijnde flits u haestich gaf de reste;
Voor ons wel droefelijck, die uwen soeten sanck
Heeft deuchdelijck verheucht soo vele jaren lanck,
Maer wenschelijck voor u, die eeuwichlijck hier boven
Met een veel schoner stem sult uwen Heylant loven

r.12 en r.14: pijpen stellen = pijpen stemmen, maar in r.14 ook in de 'gewone' betekenis van deugnieten en raddraaiers.

* In 1638 verhaalt Salomon Theodotus (pseudoniem van Aegidius Haeffacker) in zijn *Contemplatie over de Schepselen Godts*:⁹

Hoort ghy hier konstigh op d' Orgel spelen,
Op instrumenten, Musijck divijn:
Hoort ghy oock singen met soete kelen:
Denckt hoe soet sal 't in den Hemel zijn,

* Toen op 11 januari 1645 de 'Sinte Katharine' afbrandde schreef Vondel het volgende in zijn 'klaghte' (r.58-61):¹⁰

Het orgel nam vermaeck in zulck een stof,
Zoo dick zijn geest door pijpen quam gedrongen,
En galmen blies in 't overengelt hof,
In 't oor en koor der Godtheit, hoogh gezeten.

* **Vondel: *Bespiegelingen van Godts Wercken, Het derde Boeck, r.1193-1208***¹¹

Indien een wildeman noch hoorde, op luchte sprongen
En vingerdans, wat geest door 't orgel quam gedrongen;
Wat goddelijcke galm zich spreide in ieders oor,
En rolde in 't hoogh gewelf, door kerck, kappel, en koor;
Zoo veele mengsels van registeren en klancken,
Waervoor onze eeuwen noch Orlandoos zanglust dancken;
Zou hy gelooven dat geval die toonen mengt,
Als verwen onderreen, met kunst en geest gesprengt?
Zou hy gelooven dat die maetklanck en getalen,
Die weêrgalm, rijck van geest, in 't volgen, en herhaelen
Van hoogh en middelbaer en laegh en grof geluit,
Dan staetiger, dan wuft, dan lang, dan kort gestuit,
Zich zonder een vernuft ontvouden ongebonden,
En niet door Swelings hant en zijn doorluchte vonden?
Gewisselijck hy most bekennen dat verstant
En hant die pijpen stelt, en haere keelen spant:

Het dansen van de vingers over de toetsen (1194), een verwijzing naar Orlando di Lasso (1198), die hij bewonderd en dan met name diens psalmen gespeeld door Dirk Sweelinck (1206). De 'maetklanck en getalen' (1201) verwijzen naar melodie en ritme. Orgelpijpen (1208) hebben stemmen, dus ook 'keelen'.

* **Constantijn Huygens – Trijntje Cornelis (r.77-79)**

De kercken spraken 't oock met all haer' moije borden:
Daer meende de goe vrouw schier aers als aers te worden
Van hooren en van sien aen Orgel-pijp en Vaen.

Over Zaandam

* **Maria Tesselschade Roemers Visser**

Onderscheyt, tusschen een wilde, en een tamme zangster.

Ter eeren vande Jonk-vrouwe MARIA PILT, Uytnemende Zanghster.

Wilde Zanghster.

Prijst vry den *Nachtegael*,
Als hy uw' menighmael
Verlust, en schatert uyt:
Een Zingendt veedertje en een ghewiekt gheluydt,
Wiens quinkelere Zoet
De oore luystre doet
Gauw, nae het tiereliertje
Der vlugge luchtigheydt, van 't oolijck vroolijck diertje.
Wiens tjilpendt schrill geluydt
Gelijck een orgel fleuyt,
Veel losse toontjes speelt;
En met een tongh alleen, als duyZendt tongen queelt.
Zyn hoogh' en laeghe Zwier,
Met lieffelijk ghetier,
Van 't helle schelle Zoetje,
Vermeestert al 't gesang van 't Zingend' springend' goetje.
Een diertje, wiens ghelaet
In ZeldtZaemheydt bestaet:
Om dat het niet en heeft
Als Zangh, die maer een maendt in 't gantsche jaer en leeft.
Maer 't meeste wonder, dat
Zijn roem ooit heeft gehadt,
Is, dat Zoo kleyne leeden
Herbergen Zulk een kracht van die luytruchtigheden.

Vondel – 1652

* **Henriette Roland Holst** debuteerde als dichteres in *De nieuwe gids* van juni 1893 met zes sonnetten. In 1897 verscheen haar debuutbundel *Sonnetten en verzen in terzinen geschreven*. In zijn bespreking vergeleek Kloos de ervaring die hij onderging bij het lezen daarvan met een bezoek aan een gotische kerk, 'waar het klankvolle orgel al dreunend door ruischt'. Maar niet de prachtige klank, doch de strekking van haar gedichten was de voornaamste reden voor zijn waardering. Kloos prees 'het geloovende weten', 'de liefdevolle opwekking van de verkondigende kracht'.¹²

* **Bilderdijk 1811**

Op zijn beurt sprak Binnendijk zijn waardering uit voor de essaybundels uit 1949 en 1951, al had hij moeite met de nadruk die daarin werd gelegd op het belang van het onderwerp.⁴³ Beide recensies verschenen in hetzelfde nummer van *Critisch Bulletin*. Het was de enige keer dat De Vries en de andere voorlopers - of in ieder geval een van hen - zich in elkaar herkenden.

Wat Binnendijk betreft verbaast het, dat hij er niet op wijst dat De Vries weliswaar een zelfde uitgangspunt hanteert, maar toch tot een ander kamp behoort. Namelijk tot dat van degenen die poëzie als een vorm van 'ontroerend spreken' beschouwen. Dat laatste blijkt onder andere uit 'Dichterlijke taal', een

essay uit 1933 waarin hij de 'geïnspireerde, doch tevens verraderlijke, toestanden' van waaruit zijn werk ontstaat, beschrijft door de volgende regels te citeren uit Bilderdijs *De kunst der poëzy* (1811):

Bedwing het, Dichter! Ja, niets hoeft dien stroom te nopen,
Die in uw boezem welt. Hij barst zijn sluizen open.
Uw borst verwijdt zich, en uw ingewand wordt vuur.
Uw wezen breidt zich uit door d'omvang der Natuur.
Uw bloed stijgt kokend op, en klemt den stroeven gorgel,
En de adem neemt voor spraak den toonklank aan van 't orgel.
Verbeelding vliegt in vlam, en spiegelt, beeld voor beeld,
De zielsbeweging af, die door uw aders speelt.
Nu zingt ge, en 't is muziek; 't zijn beelden, die als schimmen
Door tooverkracht gedaagd, uit donkte nevels klimmen,
Maar blinkend, schittringvol, en door hun eigen licht.

Simon Vestdijk

Het is voor mij onduidelijk of Simon Vestdijk ook geschreven heeft over het kerkorgel. Wel veel gedichten over 'Kermisorgels', hoewel daar mogelijk ook iets over 'kerkorgels' gepland stond, maar nooit uitgegeven is.¹³

Rutger Kopland – Het orgeltje van Yesterday (bundel uit 1968)¹⁴

De bundel die ik heb gekozen is 'Het orgeltje van yesterday' van Rutger Kopland en uitgegeven door G.A. van Oorschot, de eerste druk verscheen in 1968, in Amsterdam, ik heb de 8^e druk (1978). De bundel telt 40 pagina's.

'Het orgeltje van yesterday' is de tweede bundel van Rutger Kopland en het is de meest succesvolle dichtbundel van Kopland. De bundel heeft 27 gedichten en telt 40 pagina's. Sommige gedichten zijn bij elkaar ingedeeld. Ook zijn er nog een aantal losstaande gedichten. Deze horen niet specifiek bij elkaar, maar hangen wel samen met het thema van de bundel.

Titelverklaring

De titel van de dichtbundel is erg opmerkelijk, het mysterieuze sprak mij aan. Niet alleen omdat er een Engels woord instaat, maar ook door de, op het eerste gezicht, onbestemdheid. 'yesterday' is een verwijzing naar het gelijknamige liedje van The Beatles. Dit liedje gaat, net als de dichtbundel, over het verleden. Deels ook over het verliezen van iemand (sommigen zeggen een vriendin, anderen zeggen dat het over de moeder van McCartney gaat). De enige echte verwijzing naar het liedje in de bundel is in het gedicht 'Verhaaltje voor jullie' (*Dan draaiden zij het orgeltje van jesterdee.*).

'Het orgeltje' in de titel kan men zien als de stem van de dichter, de dichter vertelt verhalen over vroeger (over *yesterday*). Maar 'Het orgeltje' kan ook staan voor het leven en het onveranderlijke ervan. Een orgeltje dat maar blijft doorgaan, haast mechanisch, net als het leven.

Maarten 't Hart

In zijn debuutroman *Stenen voor een ransuil* (1971) heeft onderstaand gedicht, teruggevonden door hoofdpersoon Ammer Stol, als deze hoort dat organist Willem Brikke gaat overlijden aan kanker, uiteindelijk de definitieve uitgave niet gehaald.¹⁵

*Zijn handen bewegen de toetsen stroever
en het pedaal bestaat voor zijn voeten
niet meer. Blij en gespannen als vroeger
wacht ik op het slot. Daarna zal hij groeten.*

*Langs beide lippen gaan speelse groeven
wel strenger dan eens, zijn ogen staan droever
totdat hij snel opziet, als om te beproeven
of zelfs mijn eerbied zo groot is als vroeger.*

*Nee, zeg ik zacht als hij deze maal
wijst op zijn plaats die ik innemen moet
want voor mijn eerbied is mijn spel fataal.*

*Zacht is het licht op het manuaal.
Leraar en leerling; slechts zo is het goed.
Hij speelt opnieuw en gebruikt het pedaal.*

ANGST

Het was niet meer te dragen
en niet meer uit te staan.
Dat hebben de blauwe nonnen
moeder, mij aangedaan

Ik griezel van hun koorden
en gruw van hun habijt.
Zij hebben een doek genomen
en over mij uitgespreid.

Zij zeiden: ze is bedorven
De dokter zei: maanziek.
Ik ben altijd gestorven
bij hun òrgelmuziek.

Het was niet meer te dragen
en niet meer uit te staan.
Dat heeft moeder, het orgel
der blauwe nonnen gedaan.

Bertus Aafjes (1940)

Bundel: Het gevecht met de muze, Verzamelde gedichten, Meulenhoff, Amsterdam, 1974-1

Gevangenis [draaiorgels ?!]

Waarin ik ben en blijf:

Strooien matras met de verborgen spijlen
Scheermes, dat ga ik slijpen aan de spijlen
Nagel waarmee ik op de muren schrijf

Spiegel met het doorsneden bovenlijf
-hoe ik ook loop, ik kan hem niet omzeilen
in het voorbijgaan stukt het hoofd een wijle
de hand grijpt naar de hals, zo lang, zo stijf

dit zie ik, als ik in de tramruit blik
in de voorjaarsstraten, waarin orgels zingen,
als ik verlegen naar een vreemde knik

en iedere dag op nieuw moet ik mij dwingen
tot het duel met de gewone dingen
ik doe het, maar soms is het of ik stik

-Ed Hoornik

Dit gedicht komt uit Verzamelde gedichten (1983)

De bleeke jongeling – Piet Paaltjens

Beeldspraak

Strofe 1: Personificatie: Het meer bloosde van verlangen en voelt inkarnaat (vleeskleur) gloeien op zijn wangen. Die kleur komt van de dalende zon. Het verlangt ook om de zon in zijn schoot te ontvangen.

Ook is in deze strofe sprake van een Homerische vergelijking. Aan den westertrans zinkt, in goud gehuld en glans, statig 't zonlicht ter neer in den schoot van 't wieglend meer,....

Strofe 2: Vergelijking met als: wind suist als een windharp.

Personificatie: 't Windeken kust zacht de bloempjes goedennacht. Het orglend lied (orgel, slaat terug op de windharp) van de vogels zwijgt.

Strofe 3: Scheidend zonnelicht: Metafoor, het licht van de zon lost op in het water.

Tranen spreken van grievend lijden: personificatie

Grievend lijden: synesthesie

Strofe 4: De zonnevonk verdronk: synesthesie (verdronken zonnevonken)

Duisternis als van het graf: Vergelijking met als (cliché)

Duisternis daalde af: Metafoor

Het suizen van de bladeren en het geruisch der blaren: personificatie

Strofe 5: Maagdlijk blond: synesthesie

personificatie: maagdlijk blond verft, verder verzilvert het

Verder is hier sprake van heel veel kleur en materiaal dat elkaar opvolgt. Dit zou je op kunnen vatten als waarde (zilver, goud, purper). Dan is hier sprake van Metonymia.

Strofe 6: Opgehouden heeft te koken: er is geen warmte meer in hem. Een metafoor dus.

Zijn oog is blind: personificatie.

* Interview door Arnoud van Adrichem met Lucas Hüsgen over de bundel *Nevels orgel*

Toch lijkt je uiteindelijk te kiezen voor de muziek. Je schrijft: ‘ik kan zingen / ik kan reclameborden / zeker ongelezen laten’...

Kunnen en doen zijn twee verschillende dingen. Het vervolg van die passage worstelt met die mogelijkheid en komt uit bij ‘verplicht / zonder halt te wandelen’. Het is niet meteen raak: dwang bleek noodzakelijk. Maar we treffen wel muziek. Muziek zoekt harmonie tussen wrijving en botsing, en met een beetje geluk komt die zoektocht niet tot stilstand, is steeds een nieuwe poging nodig, terwijl je bij elke volgende frase al aardig op weg lijkt. In *Nevels orgel* staan de

[p. 77]
mededelingen niet zomaar tussen meer muzikale passages: ‘naakt dansen de vensters’.

Poëzie moet sterke sonore kwaliteit bezitten. In die zin zijn mijn gedichten partituren. Ze dienen via het oor of de resonantie in de borstkas door te dringen. Mijn poëzie vormt altijd een verwerking van de muziek die ik heb gehoord. Dat begon bij Marc Bolan, ging door de molen van bands als Palais Schaumburg, Pere Ubu en The Fall, dwaalde rond tussen de klassieken, van barokke klavecimbel tot Ferneyhough, en de laatste jaren zijn het voornamelijk jazz (zeker ook hedendaagse), Koreaanse muziek en wat Brazilianen. Van die kermis gedichten maken die klinken als een muziekstuk: een huis van geordende variëteit.

Bron: A. van Adrichem, *Een hemelenbal van samenkomst*, Parmentier, jrg.14, 2005, blz. 77-78;

https://dbnl.nl/tekst/_par012200501_01/_par012200501_01_0016.php)

Voetnoten:

1) *Mei*, in: K.J. van der Kerk en H.A. Poolland, *Literama* 15^e druk (1978?), blz.103-105; in deel 1-II vermeld Gorter over een Domkerk in het midden van het land (Utrecht?): “Een orgel hing aan den wand te spelen” en even later “Maar nu zal het orgel spelen en er zal / Eerst muziek drijven, dan een waterval / Daveren doen ....”; blz.51 en 53;

https://dbnl.nl/tekst/gort004jcli01_01/gort004jcli01_01_0002.php?q=orgel#hl2)

2) https://dbnl.nl/tekst/vee001veel01_01/index.php; uitgave uit 1977, blz.38

3) https://dbnl.nl/tekst/broe061tafe01_01

4) Bron: P.C. Hooft, *Gedichten. Deel 1* (eds. P. Leendertz Wz. en F.A. Stoett). P.N. van Kampen & Zoon, Amsterdam 1899

getockel, het trekken, zuigen van den visch aan het aas. = regel 5

5) https://dbnl.nl/tekst/sch021scho01_01/sch021scho01_01_0065.php?q=orgel#hl1

6) https://dbnl.nl/tekst/vond001dewe03_01/vond001dewe03_01_0007.php?q=orgel#hl1

7) https://dbnl.nl/tekst/coor001bedr02_01/coor001bedr02_01_0003.php?q=orgel#hl1

8) https://dbnl.nl/tekst/revi001over01_01

9) https://dbnl.nl/tekst/haef004para02_01/haef004para02_01_0218.php?q=orgel#hl1

10) https://dbnl.nl/tekst/vond001dewe04_01/vond001dewe04_01_0127.php?q=orgel#hl1

11) https://dbnl.nl/tekst/vond001dewe09_01/vond001dewe09_01_0093.php?q=orgel#hl1

12) Kloos, ‘Literaire kroniek (Edw. Koster en Henriëtte van der Schalk)’, *De nieuwe gids* 1897, 129-133 (*Nieuwere literatuur-geschiedenis* III, 14-17)

13) Guus Middag, *Lopende receptie – 3*, in *Vestdijkroniek*, jrg. 1986, blz. 58-62;

https://www.dbnl.org/tekst/ves001198601_01/ves001198601_01_0025.php

14) <https://www.scholieren.com/verslag/boekverslag-nederlands-het-orgeltje-van-yesterday>

15) M. van Zoggel, *Geschrapt uit Maarten ’t Harts debuut: een gedicht, een sprookje en het travestiemotief*; <https://literatuurmuseum.nl/artikelen/geschrapt-uit-maarten-t-harts-debuut-een-gedicht-een-sprookje-en-het-travestiemotief16>